

БОШЛАНҒИЧ СИНФДА ЎҚУВЧИНИНГ ЁЗМА НУТҚИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ

Мамбеталиев Қ.А.

*ЧДПУ, “Бошланғич таълим назарияси ва амалиёти” кафедраси
катта ўқитувчиси ф.ф.ф.д., (PhD)*

Таянч сўзлар: жараён, дидактика, ўзлаштириш, қобилият, мақсад, мазмун, шакл, нутқ, нотиқ, сўз, фикр, тасаввур, воиз, нутқий маҳорат, тил.

Ключевые слова: процесс, дидактика, мастерство, способность, цель, содержание, форма, речь, оратор, слово, мысль, воображение, проповедник, ораторское мастерство, язык.

Key words: process, didactics, skill, ability, purpose, content, form, speech, speaker, word, thought, imagination, preacher, oratory, language.

Резюме: Ушбу мақола, нутқ маданияти ва унинг ўзига хос хусусиятлари ва имкониятлари, бошланғич синфда ўқувчининг ёзма нутқини ривожлантириш чоралари бўйича тавсиялар келтирилган.

Резюме: В данной статье представлены рекомендации по культуре речи и ее особенностям и возможностям, мероприятия по развитию письменной речи школьника в начальной школе.

Summary: This article presents recommendations on the culture of speech and its features and capabilities, measures for the development of written speech of a student in elementary school

Таълим жараёнига янги педагогик технологияларни жорий этишнинг биринчи шарти: ўқитувчиларнинг инновацион фаолиятини шакллантириш. Янги педагогик технологияларни эгаллаган ҳар бир ўқитувчи ўз дарсини унумли ривожлантириш нуктаи назаридан кўра олади. Инновацион жараённинг асосини инновацияларни шакллантириш, қўллаш, амалга ошириш бўйича яхлит фаолият ташкил этади. Инновациялар билим даражасини оширишга ёрдам беради. Режалаштирилган 11 йиллик таълим режасининг бир қисми сифатида бошланғич таълим тизимига ҳам эътибор қаратилган. Ўқув фаолиятини ташкил этиш, ўқиш, ёзиш, санашга ўргатиш, ижодий фикрлашни ривожлантириш, мактаб остонасини босиб ўтган ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини эгаллашларига бошланғич синфнинг ҳиссаси катта.

Ҳозирги вақтда мактаб ўқувчиларига таълимдаги янги ўзгаришларни сингдириш учун, куйидаги талабларни ҳисобга олиш зарур:

- Ёш ўқувчиларнинг ижодий қобилиятларини эрта ривожлантириш;
- Фикрлаш қобилиятини максимал даражага етказиш;
- Ижодий фаолият ва доимий изланиш учун шароит яратиш;
- Мустақил иш турларини бажара олиши;
- Боланинг шахсий фазилятларини очиш орқали боланинг билим қобилиятини шакллантириш;
- Ахборот технологияларини ўзлаштириш;

Бошланғич синф - болани ўқишга ўргатиш ва тарбиялашнинг асосий босқичи бўлиб, унинг шахс сифатида ўз-ўзини англашига шароит яратади. Бу борада ўз тажрибамиздан келиб чиқиб, ривожланаётган таълим технологияларидан узлуксиз фойдаланган ҳолда куйидаги иш турларини ажратиб кўрсатиш мумкин: ўқув жараёни саводхонликдан бошланади. Шунинг учун болага она тилини ўргатишда алоҳида ўрин тутади. Саводхонлик ўргатишнинг асосий вазифаси болага хат кўрсатиш, яъни уни ўқишга ўргатиш бундан ташқари, ўқишни ўрганиш жараёнида ўқувчиларнинг тили ва тафаккурини яхшилашга катта ётибор беришдир.

Бошланғич синф боласига нафақат муайян билимларни, балки унинг умумий ривожланиши учун нутқ, ўқиш, атроф-муҳитга тўғри муносабат, вазиятларни объектив кузатиш ва таҳлил қилиш, ўйин ҳам тўғри талаффуз, баҳс, нутқ маданиятини ўргатишдир.

Бошланғич синф босқичининг ўзига хослиги шундаки, мактабга қабул қилинган ўқувчиларнинг тайёргарлик даражаси психологик, физиологик жиҳатдан фарқ қилади. Шунинг учун бошланғич синф ўқитувчисининг фаолияти ҳар бир боланинг индивидуал хусусиятларига қараб шарт-шароит яратишга қаратилган бўлиши керак. Албатта, ёш ўқувчининг диққати беқарор, таъсирчан, идрок қилиш имкониятлари хилма-хилдир. Бирок, ҳар бир бола бирор нарсага мойил бўлади. Мойиллик уйғониш қобилиятининг биринчи белгисидир. Боланинг яширин, ҳатто жуда чуқур қобилиятларини намоён етиш имкониятини яратиш фақат машғулот пайтида катталар раҳбарлигида амалга оширилади.

Замонавий ўқитувчи ўқувчи учун "тайёр" билим манбаи бўлмаслиги керак, лекин ёш ўқувчиларнинг когнитив фаолиятининг ташкилотчиси ва мувофиқлаштирувчиси бўлиши керак. Ески догматик усуллардан қуттилиш ва керак бўлганда самарали методик йўллардан фойдаланиш амалиёти тобора кенгайиб бормоқда. Таълимдаги ески мазмун янгисига алмаштирилмоқда. Замонавий технологияларнинг қўлланилиш кўлами ва

турлари ўзгариб бормоқда. Лекин енг асосийси технологияни самарали, системали қўллашдир. Республикамизда таълим мазмуни янгилашмоқда, янги авлод дарсликлари асосида ишлаб чиқилган дастурлар ҳар бир ўқитувчидан янги иш, дадил ижодий изланиш, ўқувчиларнинг фаоллиги ва қизиқишини оширишни талаб этади. Шунинг учун ўқитувчи ўз билимини ҳар томонлама такомиллаштириб, ўқувчини қизиқиш билан ўқитиш зарурлигини айтди.

Шунинг учун саводхонлик таълим ва тарбиянинг калитидир. Савод ўргатишнинг асосий мақсади-келажак авлодларга чуқур билим ва ахлоқий тарбия бериш, шу орқали уларни ҳаётга, ўз ватанига, халқига чексиз муҳаббатли қилиб тарбиялаш, таълимнинг асосий йўналишларига қўйиладиган асосий талаблар қаторида олти яшар болаларнинг савод ўргатиш муаммосидир. Зеро, илк бор мактаб ешикларини очган бола ўз ўқув қийинчиликларига ега. Бу қийинчиликлар болаларнинг физиологик ва психологик хусусиятларидан келиб чиқади. Чунки малакали иш ўқувчиларнинг ўқиш, ақлий иш учун зарур бўлган муайян қобилиятларини талаб қилади. Тўғри, малакали ёзишни ўрганиш, сўзларни композицияга ажратиш устида ишлаш, болаларга сўзларнинг ўхшашлиги ва хусусиятларини кўрсатиш ва тушунтириш, уларнинг салбий имлоси туфайли қодаларни тушунтиришда ҳам, машқларни ўтказишда ҳам, уларнинг имлосидаги хатоларни тузатишда ҳам маъно бузилишини кўрсатиш фойдалидир. Саводхонлик билан ўқиш ва ёзиш бир-бири билан чамбарчас боғлиқдир. Ўқувчиларга "АБС" ни ўрганишнинг дастлабки кунларидан бошлаб саводли ёзишни ўргатиш керак, бунинг учун график диктант ўтказиш тавсия етилади. Мақсадга қараб, уларни амалга ошириш усуллари хилма-хилдир. Яхши ўқий оладиган бола тоза ва малакали ёза олади, яхши ёза оладиган ўқувчи еса осон ўзлаштира олади.

Мактаб остонасини ҳатлаб ўтган болага тўғри гапириш учун биринчи синфдан бошлаб сўзларнинг товуш жиҳатини тўғри талаффуз қилинишини кузатиб бориш жуда зарурдир. Бошланғич синф дастурига мувофиқ юқоридаги билим ва кўникмаларни шакллантирган ўқувчилар саводли ёзувни ўрганиш жараёнида график мулоқот қилиш имконига ега бўладилар. Бунинг натижасида у нафақат ёза олади, балки нутқини ва билим қобилиятини ҳам яхшилайтиди. Соф ёзув малакасининг биринчи бошланиши ҳарфнинг ҳар бир қисмини тўғри ёздириш орқали ҳосил қилинади. Ўқитувчининг асосий мақсади ҳар бир дарсни тушунарли, жозибали ва самарали қилишдир. Уни амалга ошириш йўллари билан бири ўқитувчи ва ўқувчиларнинг тафаккурини ривожлантиришга кўмаклашувчи, дарсни са-

марали ташкил етишга кўмаклашувчи, яъни дарс вақтидан оқилона фойдаланиш, ўқувчиларнинг билим сифатини ошириш учун шароит яратувчи диктант-усуллардан фойдаланишдир. Демак, билим сифатини ошириш, ўқувчиларнинг уфқларини кенгайтириш, олинган билимлардаги айрим бўшлиқларни тўлдириш, илгари ўтилган материални тизимлаштириш учун диктантдан фойдаланиш биз учун жуда муҳимдир. Мактаб ўқувчиларини саводли ёзишга ўргатишда турли ёзма ишлар, айниқса диктантнинг аҳамияти катта. Фақат диктант турлари грамматик қоидаларни ҳар бир ўқитувчи томонидан қандай ўрганилганлигини ва улар ўрганилганлигини кузатиш керакдир. Шунинг учун қайси синфда диктант қанча кўп қабул қилинса, ўқувчиларнинг саводхонлиги шунча муваффақиятли бўлади.

Ривожлантирувчи таълим тизимида ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги муносабатлар янги тамойилларга асосланади. Бу ҳамкорлик, ўзаро ҳурмат, тушуниш каби фазилатлардир. Бола ўз фикрларини улардан кўрқмасдан ишонч билан ифодалай олиши зарур. Бунинг учун унинг ҳар бир жавоби диққат билан тингланади, тўғри тарифланади ва хато тузатилади. Ўқувчи кичик бола бўлишига қарамай, ўз фикрини санаш, ўз нуктаи назарини ҳурмат қилиш унинг ривожланишига катта таъсир кўрсатади.

Мактаб остонасини ҳатлаб ўтган боладан ижодий фаолликни талаб қилишдан олдин уни бунга ўргатиш лозим. М. Жумабоев биринчи марта таълим мазмунига ўқувчи ижодкорлигига йўналтиришни киритган. "Фикрлаш жуда қийин, қалбнинг чуқур масаласидир", деб таъкидлаб, у болалар тафаккурини ривожлантириш учун ўқитувчи боланинг фикрлашнинг ўрганиши учун кўп ҳаракат қилиш кераклигини огоҳлантиради. Ёш ўқувчи учун ривожланиш машқларини комплекс амалга ошириш уларнинг билим фаолиятининг барча турларини ўз ичига олади. Когнитив машқларни ишлаб чиқишнинг мақсади: мактабда ўрганишнинг интеллектуал салоҳиятини ошириш, шунингдек, ҳар бир дарсни ўқувчининг билим ҳуқуқларини ўзлаштиришга йўналтириш, муаммони ҳал қилиш йўллари таҳлил қилиш, вазифага турли ёндашувларни излаш, уларнинг ечимларини ишлари билан таққослаш керакдир.

Ўқувчининг ижодий қобилиятларини ривожлантиришда, бир неча шартларни бажариш керак. Улар:

1. тизимли ижодий фаолият ҳолатида бўлиш;
2. фикрлашнинг максимал даражасига еришиш;
3. Ўқувчининг ижодий фаолияти учун шароит яратиш;

Шубҳасиз, ўқувчининг ижодий фаолияти учун шароит яратиш ўқувчини фикрлаш қобилиятига ўргатишдир. Мактаб остонасини ҳатлаб ўтган

боладан ижодий қобилиятларни талаб қилишдан олдин, унга буни ўргатиш лозим. Ўқувчининг диққатини, хотирасини, тасаввурини ва ақл-заковатини ривожлантириш орқали фикрлаш ва ижодий фаолиятни юқори даражада кўтариш мумкин.

Ҳар қандай касбий фаолиятда нутқ маданияти ва унинг аҳамиятини жиддий муаммо сифатида олимлар Л. С. Виготский, Л. А. Введенская, П. Я. Галперин, И. А. Зимний, В. В. Ильин, В. В. Краевский, А. Н. Ксенофонтова, В. И. Максимов, Л. И. Скворцов, Л. В. Соколова ва бошқалар томонидан ишлаб чиқилган.

Педагогик жараёндаги нутқ фаолияти, А. Н. Ксенофонованинг сўзларига кўра, талабанинг фаол позициясини рағбатлантириш ва намоён қилиш учун шароит яратишнинг муҳим вазифасини бажаради. Талабалар позициясининг субъективлиги таркибий жумлалар шаклида, нутқ ифодаларида мустақилликни намоён этиш қобилиятида ифодаланади. Ўқитувчи талабаларнинг нутқ фаолияти, уларнинг мустақиллиги ва ижодий имкониятларига таянади.

Нутқ фаолиятдан ташқари, инсон фаолиятининг бирон бир соҳасини, одамлар ўртасидаги алоқани, инсониятнинг маънавий маданиятини тасаввур қилиб бўлмайди. Ҳатто Л.С.Виготский нутқ фаолиятини фундаментал деб ажратиб кўрсатди ва унда шахснинг, онгнинг, инсоннинг барча билим жараёнларини ривожлантиришнинг энг бой имкониятларини кўрди. Нутқ фаолияти бутун ўқув жараёнига ҳамроҳ бўлади ва нутқнинг қуйидаги хусусиятларини тавсифлайди:

1) адабий тил меъёрларига риоя қилишнинг тўғрилиги (урғу, грамматика);

2) нутқнинг аниқлиги-редмет ва контсептуал;

3) мантиқ ва фикрлаш қонунларига мувофиқ нутқда тил бирликларининг семантик боғланишида намоён бўладиган изчиллик;

4) ахлоқий меъёрлар томонидан рад этилган адабий тилга бегона элементларнинг ёққлиги билан боғлиқ нутқнинг тозалиги;

5) нутқнинг экспрессивлиги – ўқитувчилар ва талабаларнинг эътиборини ва қизиқишини сақлашга ёрдам берадиган таркибий хусусиятлар;

6) нутқнинг бойлиги (хилма-хиллиги) – бир хил белгилар, белгилар занжирлари, тил тузилишининг хилма-хиллиги (сўзлар, иборалар, лексик, фразеологик, семантик бойлик) такрорланишининг ёққлиги.; 7) барча тил воситаларини боғладиган ва эстетик функцияга эга бўлган нутқнинг эстетикаси.

Нутқ маданияти, бу энг аввало нутқнинг тўғрилиги демакдир. Иккинчидан, у услубий жиҳатдан силлиқ бўлиши керак, яъни яхши нутқ ноаниқликка, узундан-узоқ жумлаларга қарши бўлиши, қисқалик, аниқлик ва соддалик унинг ўлчови бўлиши лозим. Кенг маънода эса, нутқ маданияти нутқий таъсирчанликни, ижодий ёрқинликни, ўткирлик ва ифодалилики билдиради.

Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғатит-турк» асарида “Эрдам боши тил”, яъни одобнинг боши тил дейилган мақол келтирилган. Ушбу мақол ўтмиш даврларда туркий халқлар нутқ маданияти борасида амал қилган етакчи омил – инсон одобининг бошланиши тилда (нутқда) кўринади, дейилган.

Нутқ одоби борасида қадимий туркий халқлар, жумладан ўзбеклар амал қилган асосий қонун-қоидалар, расм-русумлар ва жамоа нормалари қадимий туркий тил, эски ўзбек тилида ёзилган баъзи ёзма обидаларда яхши сақланиб қолган. Масалан, Кайковуснинг «Қобуснома», Ахмад Югнакийнинг «Ҳиббат улҳақойик», Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу биллик» асарларида буни кўриш мумкин. Жумладан, XI асрда яшаган Кайковус ибн Искандар ўз ўғли Гилоншоҳга бағишлаб яратган «Қобуснома» асарида қуйидаги фикрлар ёзилган: «Киши суҳандон, суҳангўй (нотик) бўлиши керак. Аммо, эй фарзанд, сен суҳангўй бўлғил ва лекин дуруғгўй (ёлғончи) бўлмағил... Ҳар сўз десанг ҳам рост деғил ва лекин ёлғонга ўхшағон ростни демағилким, ростга ўхшаган дуруғ дуруғга ўхшағон ростдин яхшидур, нединким, ул дуруғ мақбул бўлур, аммо ул рост мақбул бўлмас.

Нутқ маданияти шахснинг маданий камолотининг таркибий қисмидир. Нутқ халқ эришган маданият даражасини ўзида ифода этади. Ҳар бир кишининг нутқи унинг маданийлик даражасини кўрсатувчи ёрқин ва ишончли далилдир.

Тилни, пировард натижада нутқ маданиятини эгаллашда ўқиш, тил ва нутқ устида мустақил ишлаш муҳимдир. Бу иш икки хил характерлидир. Биринчиси, киши тилга оид махсус адабиётлар, дарслик ва қўлланмалар, луғатларни ўрганади. Ундаги тил ва нутққа оид қонуниятларни эгаллайди. Иккинчиси, нолингвистик адабиётларни мустақил ўқийди ва бу ҳол киши нутқининг ўсишига туртки бўлади. Масалан, бадий адабиёт асарларини кўплаб ўқиш, шеърларни ёд олиш, газета ва журналларни ўқиш, радио эшиттиришларини тинглаш, телевидение кўрсатувларини томоша қилиш ва бошқалар.

Тил ва нутқ маданиятини эгаллашнинг кўринишларидан яна бири нутқий тақлиддир. Ҳар бир киши ўзидан яхшироқ, чиройлироқ, маъноли

ва ўткир гапирадиган кишилар нутқига ҳавас билан қараши ва унга тақлид қилишга интилиши мумкин. Намунали, яхши гапирувчилар, одатда, радио ва телевидение дикторлари, машҳур артистлар, бадий сўз ижрочилари, баъзи ёзувчилар, олимлар орасида учрайди. Биров нутқига тақлид қилиш орқали нутқ маданиятини эгаллаш шахсан катта ҳавас ва ҳафсала талаб қилади.

Нутқий тақлид – онгли равишда миллий нотикликнинг энг яхши намуналари ва анъаналарини авлоддан-авлодга ўтказиш, етказиш, кўп асрлар давомида сақлаб қолишнинг воситаси ҳамдир. Нотикликнинг баъзи бетакрор йўналишлари, нотиклик мактаблари мана шу йўл билан юзага келади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Бегматов Э. ва бошқалар. Адабий норма ва нутқ маданияти. -Тошкент, 1993.
2. Бегматов Э., Турсункулов М. Ўзбек нутқи маданияти асослари. -Тошкент: Ўқитувчи, 1991.
3. Ортиқов А. Нутқ маданияти ва нотиклик санъати. -Тошкент, 2002.
4. Расулов Р., Хусанов Н., Мўйдинов Қ. Нутқ маданияти ва нотиклик санъати. –Т. Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети, 2006.
5. Қўнгулов Р., ва бошқалар. Нутқ маданияти ва услубият асослари. -Тошкент, 1992.